

Steden bouwen met woorden

De rol van geletterdheid tijdens de stedelijke ontwikkeling

De opkomst van de steden in de Lage Landen gedurende de tweede helft van de middeleeuwen vormt een belangrijke schakel in de Nederlandse geschiedenis. Niet alleen legde deze ontwikkeling de economische basis voor de positie van de latere Republiek op het wereldtoneel, ook bracht het een nieuwe speler in het machtsspel: de stedelijke burgerij. In de opkomst van deze groep speelde het geschreven woord een vitale rol.

Mark Vermeer schreef aan de Universiteit Utrecht een dissertatie over laatmiddeleeuwse plattelandsgeletterdheid in Noord-Brabant. Hij werkt momenteel bij de Openbare Bibliotheek in Brugge en doceert Middeleeuwse Geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

De laatste decennia heeft geletterdheid aanzienlijke belangstelling van historici gekregen. De impact heeft men pas echt goed kunnen onderzoeken sinds de moderne definitie is losgelaten. Niet langer wordt (on)geletterdheid beschouwd als het (niet) kunnen lezen of schrijven, maar als de mate waarin het geschreven woord een rol speelt in het dagelijkse leven. Om het anders te verwoorden: men hoeft een document niet te kunnen lezen of volledig te begrijpen om te weten waar het voor dient en waar het voor gebruikt kan worden.

Veel Nederlandse steden hanteren de verlening van stadsrechten als het begin van hun geschiedenis. In de meeste gevallen is dit ook de eerste keer dat de gemeenschap zich als een eenheid presenteert tegenover de buitenwereld. Onderzoek naar de stadsrechtverleningen in de Hollandse steden heeft bovendien tot de conclusie geleid dat deze verleningen geen eenrichtingsverkeer waren, maar dat in veel gevallen de stedelijke gemeenschap een aanzienlijke rol heeft gespeeld in de totstandkoming van het handvest. Vanaf het moment dat een handvest is verleend, verliep de ontwikkeling vaak snel.

Het op een na oudste bekende stadszegel van Dordrecht. Afgebeeld is een burcht en als randschrift lezen we *Sigillum oppidanorum in Durdreht* (Zegel van de poorters in Dordrecht). Bron: Regionaal Archief Dordrecht.

De voorrechten zijn grofweg op te delen in economische regels en juridische regels. De economische regels beschrijven bijvoorbeeld wanneer er jaar- en weekmarkten gehouden mochten worden, en hoe tol- en accijnsgelden geregeld zijn. Deze bepalingen hadden direct hun weerslag op de handel.

Machtsbalans

Als centra van handel en nijverheid vormden de steden een belangrijke economische partner. De machtsbalans verschoof steeds verder in hun voordeel. In Holland stelden zij zich aan het eind van de dertiende eeuw veelvuldig borg voor schulden die de graven aangingen. De afhankelijkheid die zij hiermee creëerden, werkte in hun voordeel bij de toewijzing van aanvullende rechten. Dezelfde situatie bestond in de jaren 1290-1293 in Brabant: toen verleende de hertog forse privileges aan de steden en abdijen nadat zij een aanzienlijke financiële injectie in de schatkist hadden gedaan.¹ Even zo belangrijk zijn de juridische regels. Hierin staat welk rechtssysteem of rechtsregels de gemeenschap hanteert, en bepaalt daarmee ook de relatie met steden met hetzelfde systeem. In de meeste gevallen is sprake van de oprichting van een schepenbank of gelijksoortig rechterlijk lichaam. De leden hiervan, meestal schepenen genoemd, zorgden voor het dagelijkse bestuur, vaardigden nieuwe regels uit en spraken recht. In de Zuidelijke Nederlanden verschenen de eerste schepenbanken in de twaalfde eeuw, in het Noorden ongeveer een eeuw later.²

Dit recht op zelfbestuur uitte zich vrij snel, binnen enige decennia, in de totstandkoming van een eigen zegel. Dit verschafte de gemeenschap de mogelijkheid om – in navolging van de grotere vorsten – zelf besluiten op schrift te (laten) stellen en te bekrachtigen. Daarnaast was het zegel een symbolische weergave van de gemeenschap en haar juridische positie. De afbeelding kon een relatie met een (lands)heer uitbeelden door bijvoorbeeld diens heraldisch wapenschild op te nemen, of juist zelfstandigheid symboliseren, bijvoorbeeld middels een burcht. Het randschrift – dat vaak een van de eerste teksten is die door de gemeen-

schap zijn uitgevaard – benadrukte de autonomie en het zelfbewustzijn van de stedelijke bevolking. Zo noemt het randschrift van het oudste stadszegel van Rhenen zich ‘*sigillum burgensium*’, en dat van de zegels van Dordrecht in 1240 en 1255 zich respectievelijk ‘*sigillum civium*’ en ‘*sigillum opidanorum*’.³ De stadszegels werden bevestigd aan alle oorkonden waarbij de stad betrokken was.

Stadsrekeningen

Oorkonden zijn natuurlijk niet de enige documenten die in steden werden geproduceerd. Al in 1248 legde het koopmansgilde van Deventer een ledenlijst aan, die tot 1387 is bijgehouden.⁴ Gentse en Brugse klerken vervaardigden in 1280 en 1281-1282 de eerste stadsrekeningen, het jaar daarop gevolgd door hun collegae in Dordrecht.⁵ Financiële administratie moet al vroeg hebben plaatsgehad, maar is vanwege de beperkte relevantie veelal niet overgeleverd. Het is aannemelijk dat stedelijke privileges die tot flexibele inkomsten hebben geleid waarvan een deel aan de vorst moest worden afgedragen, tot optekening aan hebben gezet. Een voorbeeld betreft het poortergeld. Om het poorterschap van een stad te verkrijgen moesten men een som geld betalen. Een deel hiervan was voorbehouden aan de landsheer. De verdeelsleutel kon verschillen naar gelang tijd en locatie. In het vijftiende-eeuwse Antwerpen lag de totale som op vijf schelling; drie daarvan kwamen de stad zelf ten goede, het restant viel toe aan de hertog.⁶ Aangezien het aantal nieuwe poorters per jaar varieerde, moet het noodzakelijk zijn geweest hier goed schriftelijk bewijs van bij te houden ten behoeve van de afrekening. Dit zal ook het geval zijn bij accijnzen en tolgeden. Daarnaast moeten er verschillende typen documenten zijn geweest die

de tand des tijds niet hebben doorstaan. Besluiten van het stadsbestuur, notulen en andere teksten van tijdelijke aard zullen niet lang zijn bewaard. Slechts in uitzonderlijke omstandigheden werd een dergelijk document waardevol genoeg geacht om bewaard te worden. Veel van deze tijdelijke documenten werden bovendien niet op perkament of papier opgetekend, maar op wastafeltjes of op kladjes.

‘Als centra van handel en nijverheid vormden de steden een belangrijke economische partner’

Een van de laatste stappen in de ontwikkeling van het geschreven woord in steden betreft archiefvorming. Belangrijke documenten, zoals de stadskeur of privilegeverleningen, werden van oudsher bewaard in kerken, een van de weinige stenen gebouwen in de nederzetting. Het lopende archief zal bewaard zijn op de plaats waar het stadsbestuur vergaderde, of bij de secretaris. Hierbij moeten we ons een verzameling registers en papieren voorstellen zonder de ordening die we tegenwoordig gewend zijn. De perkamenten banden van de registers droegen een korte omschrijving van de inhoud of de periode waarover zij handelden. Op de achterzijde van oorkonden stond ook vaak een samenvatting.

¹ W. Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee* (Bert Bakker, Amsterdam 2010), 347.

² R. Stein, *De hertog en zijn Staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380-1480* (Verloren, Hilversum 2014), 69.

³ P.H.D. Leupen, ‘Stadszegel en stadsmuur’, in: D.P. Blok e.a., *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag* (Meertens Instituut, Amsterdam 1998), 285-294. E.C. Dijkhof, *Het oorkondewezen van enige kloosters en steden in Holland en Zeeland, 1200-1325* (Peeters, Leuven 2003), 176.

⁴ J.F. Benders, *Bestuursstructuur en schriftcultuur. Een analyse van de bestuurlijke verschriftelijking in Deventer tot het eind van de 15de eeuw* (IJsselacademie, Kampen 2004), 38-40.

⁵ W. Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee*, 171. J.W.J. Burgers en E.C. Dijkhof, *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht 1283-1287* (Verloren, Hilversum 1995).

⁶ F.H. Mertens en K.L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen sedert de stichting der stad tot onze tyden II* (Van Dieren, Antwerpen 1846), 6.

De koopmansrol van Deventer, geopend op de inschrijvingen van 1291-1306.

Boven: Een zorgvuldig geschreven en rijkversierde pagina in het *Bossche Rood Privilegeboek*. Hier begint de tekst van het *Privilegium Trinitatis*, een oorkonde uit 1330 die het Bossche stadsrecht vormgaf. Dit cartularium combineert vorm met functie: de versiering dient als nadruk op het gewicht van deze teksten voor de stad.

7 R. van Uytven, 'Beroe- ring onder de Brabantse steden', in: R. van Uytven (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertog- dom tot heden* (Davids- fonds/Waanders, Zwolle/ Leuven 2004), 172.

8 Vgl. J. Benders, 'Urban Administrative Literacy in the North- eastern Low Countries', in: M. Mostert en A. Adamska (red.), *Writing and the Administration of Medieval Towns. Medieval Urban Literacy I* (Turnhout, Brepols 2014), 97-122.

Sleutels verdeeld

Bij de bouw van stenen stadhuizen voorzag men veelal een ruimte waar documenten veilig konden worden bewaard. In de Vlaamse steden, waar stadhuizen veelal een belfort hadden, bevond deze kamer zich hoger in de toren, bereikbaar via bijvoorbeeld een ladder. In de kamer installeerde men een stevige, met ijzer beslagen kist, voorzien van een aantal sloten. De sleutels werden verdeeld onder de verschillende partijen (meestal burge- meesters, schepenen en gilden), zodat toegang slechts met consent van alle partijen mogelijk was. Controle over de archivalia was daarnaast een belangrijk middel om macht uit te oefenen, niet alleen tegenover buitenstaanders, maar ook binnen de stadsmuren.

'Direct na het bericht van het overlijden van de Brabantse hertog maakte de stad Leuven zich meester van het hertogelijke archief'

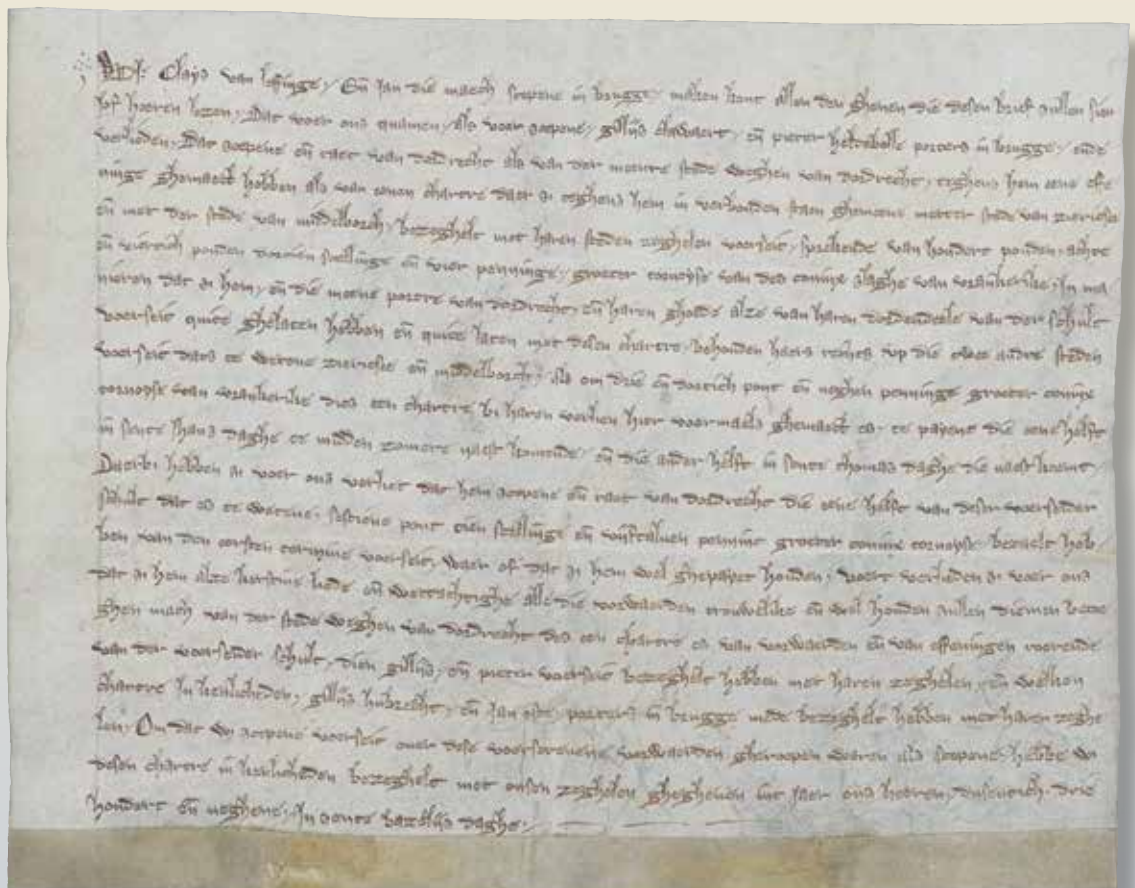
In 1355, direct nadat het bericht van het overlij- den van de Brabantse hertog Jan III arriveerde, maakte de stad Leuven zich meester van het hertogelijke archief. Brussel op zijn beurt nam het grootzegel. Hiermee hadden zij als het ware de macht over de overheidsinstellingen, want zonder het zegel konden er geen besluiten namens de hertog worden uitgevaardigd.

In de Blijde Inkomst van 1356 werd bepaald dat beide steden samen zorg zouden dragen voor de archieven en het zegel.⁷ Ook tijdens de opstand van de Gentse volders tegen het stadsbestuur in 1432 liet dat laatste een inventaris opmaken van de documenten die het in zijn archief bewaarde: de oudst bekende inventaris. Om toch in de dagelijkse praktijk toegang tot de oude handves- ten te behouden, lieten de stadsbesturen massaal afschriften maken en bundelden deze in registers, *cartularia* genoemd. De kwetsbare originelen bleven zo beschermd en de bestuurders konden orde in de collectie scheppen door de afschriften inhoudelijk of typologisch te groeperen. Deze *cartularia* waren – net als de keurboeken waarin de rechtsregels van de stad opgetekend werden – vaak imposante en representatieve boeken, en veel zorg werd gedragen voor zowel het binnenwerk als de band. Vergulde initialen, miniaturen en een leren band met metalen knoppen en sloten waren geen uitzonderingen.⁸

Handelsadministratie

In het voorgaande is voornamelijk gekeken naar institutionele geletterdheid. De stadsbestu- ren waren immers de grootste klanten van het geschreven woord, en net zoals zij voelden ook de stedelijke gilden, broederschappen en andere verenigingen de noodzaak om een degelijke administratie bij te houden. Een opkomende clientèle werd gevonden onder de bevolking, in

Een oorkonde van schepenen van Brugge uit 1309, betreffende de betaling van een schuld door de stad Dordrecht aan enkele Brugse poorters. Dergelijke bewijsstukken werden in de late mid- deleeuwen, zeker vanaf de veertiende eeuw, massaal uitgevaardigd. Deze oorkonde is een typisch voorbeeld van ambtelijke pragmatiek: het stuk is opgesteld volgens een sober dictaat, neergepend in een lopend schrift en in de volkstaal en was oorspronkelijk voorzien van zegels van de twee schepenen. Met uitzon- dering van de aange- zette initiaal ontbreekt alle decorum. Bron: Dordrecht, Regionaal Archief, Stadsarchieven 1200-1572.

het bijzonder de lieden die zich met handel bezighielden. Dit kan niet los gezien worden van de economische ontwikkelingen.

De steden die in de twaalfde en dertiende eeuw gesticht werden of met behulp van privileges een ontwikkeling doormaakten, hingen samen in een netwerk. Zij waren opportuun gelegen: aan grote waterwegen zoals de Maas, de Schelde of de Rijn, en langs belangrijke routes richting het Rijnland, waar grote handelssteden zoals Keulen liggen; de Champagnestreek, waar in de twaalfde en vroege dertiende eeuw de grootste jaarmarkten in Europa gehouden werden en de verbinding met de Italiaanse steden werd gemaakt; en Engeland, waarvandaan de wol voor de Vlaamse textielnijverheid werd ingescheept. De ontmoeting van handelaren en de uitwisseling van goederen leidde niet alleen tot de groei van één groot handelsnetwerk op het hele continent, maar ook tot een nieuw soort economie. Het begrip 'krediet' deed zijn intrede. Goederen werden pas enige tijd na levering betaald of vice versa, en men zocht naar manieren om naleving van de afspraken te garanderen.

Rechtskracht

Aan deze vraag konden de stedelijke rechtbanken met hun schriftelijke bewijsstukken voldoen. Bij dergelijke contracten spraken schepenen niet zozeer recht, maar waren zij getuigen. Hun aanwezigheid, naderhand vertegenwoordigd en bekrachtigd met het stadszegel, bood de gewenste rechtskracht. De grootste kracht zat in de autoriteit van de steden om naleving af te dwingen. Het uitvoerende apparaat van de steden was hierbij onmisbaar. Speciaal aangestelde functionarissen konden namens crediteuren debiteuren tot

betaling manen of – in uiterste gevallen – beslag leggen op goederen en deze openbaar verkopen om de schuld te voldoen. Ook voor de bekrachtiging van rechtshandelingen van permanentere aard, zoals de verkoop van (onroerende) goederen, het verdelen van nagelaten goederen of het aangaan van een hypotheek, vond men de schepenen bereid.

Paradoxaal genoeg zijn schuldbeloften nauwelijks bewaard gebleven, terwijl de overdrachts- of bezwaringsakten juist zeer talrijk zijn. Dit is eenvoudig te verklaren. Zodra een betaling was geschied of een schuld afgelost, was de rechtshandeling afgerond en had de oorkonde geen waarde meer. Oorkonden die de overdracht van goederen betroffen, verloren in principe nooit hun rechtsgeldigheid en werden bij iedere latere overdracht aan de nieuwe eigenaar overhandigd. Op termijn ontstonden zo hele ketens van rechtstitels (deze oudere stukken werden *retroacta* genoemd) waaruit de geschiedenis van de goederen af te lezen is. Dat er wel degelijk grote aantallen schuldbeloften uitgevaardigd werden, blijkt uit de registers van de rechtbanken zelf, waarin de minuutakte van elk contract ingeschreven werd. In grote steden hield men aparte katernen of zelfs aparte registers bij voor de schuldbeloften.

Kort en krachtig

De toenemende vraag naar schriftelijke bewijsstukken vanuit de handelaren en ambachtslieden beïnvloedde de aard van de schrijfactiviteit. Tot halverwege de dertiende eeuw waren oorkonden veelal uitgebreide documenten die zorgvuldig en met veel decorum werden opgetekend. De tekst, in het Latijn, was plechtig en uitgebreid en bevatte allerlei dictaatonderdelen die ten doel hadden de rechtszekerheid te vergroten. Dit alles bleek onpraktisch naar mate er meer oorkonden vervaardigd moesten worden.

Allereerst werd de oorkondetekst uitgekamd: alle dictaatonderdelen die niet direct een nut hadden, werden eruit gehaald. Een van deze onderdelen was bijvoorbeeld de *sanctio*, de strafclausule. ▶

Boven: Het stadsrecht van Utrecht dat in 1122 door de Utrechtse bisschop aan de stad was geschonken, is kort daarna door de Duitse keizer in deze oorkonde bekrachtigd. Bron: Utrecht, Het Utrechts Archief, Stadsbestuur van Utrecht. Onder: De schepenprotocollen van Leuven. In deze registers schreven de stadssecretarissen alle contracten van overdracht, bezwaring, deling en andere transporten in; hiervan werden oorkonden op perkament vervaardigd. Na voltooiing van deze oorkonden werd het contract in de schepenprotocollen afgekruist. Bron: Stadsarchief Leuven.

■ Israel, J.I., *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Oxford UP, Oxford 1995), 15.

De Bernse kroniekschrijver Diebold Schilling in zijn schrijfkamer, 1484-1485. Deze voorstelling lijkt erg op de wijze waarop contracten voor de schepenbanken werden verleden en geregistreerd: de partijen verklaren in bijzijn van schepenen wat hun intenties zijn, terwijl de secretaris dit noteert in de schepenprotocollen.

In een twaalfde-eeuwse oorkonde waarin een vrome christen een schenking aan een kerk deed, noteerde de schrijver dat 'een ieder die zou trachten hiertegen in te gaan en deze schenking te schenden, zal worden geëxcommuniceerd door de Vader en de Zoon en de Heilige Geest, en zal nimmer het aangezicht van de almachtige God zien, noch in Zijn koninkrijk zijn deel hebben, maar hij zal met Judas, de verrader van de Heer, in het eeuwige vuur branden'. Maakte deze waarschuwing binnen het kerkelijke milieu van de twaalfde eeuw nog indruk, ze paste niet meer in de commerciële belevenis van dertiende-eeuwse handelaren. Daarnaast hadden wereldlijke, stedelijke rechtbanken dusdanig veel vertrouwen en autoriteit vanuit de bevolking gekregen, dat er geen hemelse rechter meer aan te pas hoefde te komen. Wat van het dictaat overbleef, werd tot grote hoogte gestandaardiseerd. Ongeacht of een oorkonde in Delft of in Brugge werd uitgevaardigd, de basisonderdelen waren hetzelfde. Soms bereikte deze

standaardisatie zelfs het niveau van de woordkeus. De zinsnede 'Wi N. ende N. doen cont enyegheli-ken' vormt het begin van duizenden oorkonden.

Omschakelen naar de volkstaal

Een andere grote aanpassing was de taal. De volkstaal deed halverwege de dertiende eeuw zijn intrede in de stedelijke documentaire productie. Het Latijn was de taal van de intellectuele elite, niet van de kooplieden en de gewone man. Deze omschakeling vond sneller plaats in jongere steden, wier administratieve apparaat in deze periode ontwikkeld werd, dan in de oudere steden waar al een gerespecteerde Latijnse traditie bestond. Over het algemeen werd aan het eind van de veertiende eeuw in vrijwel de hele Nederlanden de volkstaal gehanteerd, met slechts enkele uitzonderingen. Zo had in 's-Hertogenbosch het (kerkelijke) notariaat een zodanige invloed op de secretarie, dat de schepenoorkonden nog tot halverwege de zestiende eeuw in het Latijn opgesteld werden.

Ook de uiterlijke kenmerken van de stedelijke oorkonden werden vereenvoudigd. Het hoekige en trage *textualis*-schrift werd vervangen door een cursief schrift, dat sneller neergepend kon worden. De grote stadszegels werden vervangen door kleinere zegels 'ter zaken' (*ad causas*), die minder bijenwas behoeften en praktischer waren. Versiering en opsmuk werd geminimaliseerd. De prijzen van dit soort oorkonden waren relatief bescheiden, zeker in verhouding met andere (kerkelijke) rechters of notarissen. Wie een nóg goedkoper alternatief wilde, kreeg een exemplaar op papier, met opgedrukt zegel.

'Het hoekige, trage schrift werd vervangen door een cursief schrift, dat sneller neergepend kon worden'

De vijftiende eeuw kende ontgezeglijk een dominantie van de steden binnen de Nederlanden. Vlaanderen en Brabant stonden aan de top met respectievelijk 240.000 en 130.000 inwoners in de steden, op de voet gevolgd door Holland met 125.000 inwoners.⁹ Handel, bestuur, het publieke leven en de rechtspraak bedienden zich alle van het geschreven woord, en deze werelden liepen in elkaar over.

Voor 's-Hertogenbosch is bijvoorbeeld bekend dat op weekbasis de meeste rechtshandelingen werden verleden voor de schepenbank op de donderdag, de dag dat de weekmarkt gehouden werd. Stedelingen én inwoners van het omringende platteland brachten die dag de contracten aan, aangezien ze dan in de buurt waren voor handelsdoeleinden. Hier hoorden zij ook afkondigingen van de gerechtsdienaren, die vanaf het stadhuis oorkonden

U
nd wann die fischer und evnt ein
dren vromen in d'wedonden d'vnt te
vorden dat mit g'elike w'p'ere mit
g'elike w'p'ere manieren in d'vnt
vnt d'vnt d'vnt g'elike even d'vnt
vnt d'vnt d'vnt d'vnt d'vnt d'vnt
vnt d'vnt d'vnt d'vnt d'vnt d'vnt
vnt d'vnt d'vnt d'vnt d'vnt d'vnt

hoe zijn zegelbewaarder de grote stadsprivileges cancelleerde (het aanbrenge van sneden in het document ten teken dat de inhoud ongeldig is geworden). Dit was geen nieuwe stap: al in 1361 had hertog Wenceslaus van Brabant de opstandige stad Leuven gestraft door hun exemplaar van de Blijde Inkomst van 1356 aan een dergelijk lot te onderwerpen. Een stap verder ging Karel V: in 1539 confisqueerde hij ter bestraffing van de opnieuw in opstand gekomen stad Gent de archieven van alle ambachten.¹¹

Tussen de twaalfde en de vijftiende eeuw ontwikkelden de Nederlanden zich tot een van de meest geürbaniseerde gebieden van Europa, naast Italië. Deze ontwikkeling werd vanaf de kiem gevoed door het geschreven woord. De stadsrechten en aanvullende privileges waren de basis waarop de steden voortbouwden en expandeerden. De rol die zij in de economie gingen spelen, vereiste een actieve houding jegens het schrift. Dit bleek een zeer geschikt middel om handel te stimuleren en de rechtspraak en het bestuur van de gemeenschap te regelen. Op deze manier bereikte het schrift de diepere lagen van de stedelijke bevolking, en via de rol van de stad als centrale plaats ook de plattelandsbevolking. Controle over het geschreven woord bleek daarnaast een manier om de eigen identiteit vorm te geven en de stad en haar bevolking af te zetten tegen concurrenten, zij het vorsten of andere steden. ■

¹⁰ Israel, *The Dutch Republic*, 29.

¹¹ J. Haemers, *De strijd om het regentschap over Filips de Schone. Opstand, facties en geweld in Brugge, Gent en Ieper (1482-1488)* (Academia Press, Gent 2014), 191. Vrancken, *De Blijde Inkomsten van de Brabantse hertogen*, 8. J. Haemers, 'Geletterd verzet. Diplomatiek, politiek en herinneringscultuur van opstandelingen in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stad (casus: Gent en Brugge)', *Bulletin de la Commission royale d'Histoire* 176 (2010), 5-54, 31-32.

Het eerste blad uit het Leuvense schepenprotocol over 1362.
Bron: Leuven, SA, Archief schepenbank Leuven.

voorlezen of gebeurtenissen bekendmaakten. Op zondagen vergaderden parochianen zich in de kerk om lezingen uit de Bijbel aan te horen, waarmee deze plaats ook zeer geschikt was om aankondigingen te doen.

Bourgondiërs

Hoezeer het stedelijk bewustzijn verbonden was aan het schrift, blijkt daarnaast ook uit de opstand van de Vlaamse en Brabantse steden tegen Maria van Bourgondië in 1477. Na zich tien jaar constant te hebben moeten verdedigen tegen pogingen van haar vader Karel de Stoute om de vorstelijke macht uit te breiden ten koste van de stedelijke autonomie, zagen de steden hier hun kans schoon om hun eigen positie te versterken. Een van de bijzondere eisen die de Staten van Holland en Zeeland afdwongen in hun Groot Privilege, was het behoud van het Nederlands als enige taal in de centrale overheid, in plaats van het door de Bourgondiërs gebruikte Frans.¹⁰ In andere gewesten was dit evenzeer een probleem: in 1451 had het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch een stadssecretaris aangesteld die wél deze taal machtig was. De privileges die de basis vormden voor de speciale positie van de steden, kregen een symbolische waarde. Nadat Maximiliaan van Oostenrijk de opstand in Gent in 1485 had neergeslagen, liet hij de bestuurders knielend aanschouwen

Literatuur

Benders, J.F., 'Urban Administrative Literacy in the Northeastern Low Countries: A Comparison of Groningen, Kampen, Deventer, and Zutphen, Twelfth-Fifteenth Centuries', in: M. Mostert en A. Adamska (red.), *Writing and the Administration of Medieval Towns. Medieval Urban Literacy I*, USML 27 (Brepols, Turnhout 2014), 97-121.

Burgers, J.W.J., Dijkhof, E.C. en Kruisheer, J.G., 'De doordringing van het schrift in Holland en Zeeland in de tweede helft van de dertiende eeuw', in: D. E. H. de Boer e.a. (red.), *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw* (Matrijs, Utrecht 1996), 191-211.

Camps, H.P.H., *De stadsrechten van graaf Willem II van Holland* (Verloren, Hilversum 1989).

Kruisheer, J.G., *Het ontstaan van de stadsrechttoorkonden van Haarlem, Delft en Alkmaar*, Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. letterkunde, Nieuwe Reeks 130 (1985).

Kruisheer, J.G., *Het ontstaan van de dertiende-eeuwse Zeeuwse landkeuren. Met een teksteditie van de keur van Floris de Voogd (1256) en van de keur van graaf Floris V (1290)* (Verloren, Hilversum 1998).

Stein, R., 'Burgundian bureaucracy as a model for the Low Countries? The chambres des comptes and the creation of an administrative unity', in: R. Stein (red.), *Powerbrokers in the late Middle Ages. The Burgundian Low Countries in a European context* (Brepols, Turnhout 2001), 3-25.

Wee, H. van der, *The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)*, 3 dl. (Nijhoff, Den Haag 1963).